

شبهه‌ای از خدمات نیروهای مسلح جغرافیایی سازمان

نقشه جغرافیایی مهمترین وسیله کار و به اصطلاح ابزار دست یک جغرافیدان است و چنانکه بر همگان معلوم است بیشترین بلکه کلیه نقشه‌های جغرافیایی مربوط به ایران از نیم قرن پیش از این همواره بوسیله اداره جغرافیایی ارتش که بعد در قالب سازمان جغرافیایی کشور وضع قانونی پیدا کرد (۱۳۴۷ شمسی) و امروز سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح نامیده می‌شود تهیه شده است. از این رو این سازمان را بایستی مهمترین عامل پیشرفت مطالعات و تحقیقات جغرافیایی بخصوص در سطح نواحی و مناطق کشور دانست. خدمت بزرگ جغرافیایی این سازمان در زمینه نقشه برداری و کارتوگرافی ابعادی وسیع و دامنه‌دار دارد که اگر قرار باشد حق مطلب چنانکه باید در باره آن ادا شود می‌بایستی مقالات مفصلی آنهم به وسیله اشخاصی که سالها دست‌اندر کار بوده و صادقانه در آن سازمان خدمت کرده و تلخی‌های خدمات شاق صحرائی ملایم نقشه برداری را در شرایط دشوار روزگار آن گذشته متحمل گردیده‌اند به رشته تحریر درآید.

امید است که در شماره‌های آینده مجله سپهر بخش خاصی به بیان آن خدمات تخصیص داده شود. در این جا منظور ما از خدمات جغرافیایی کارهایی در زمینه نقشه است که طی نیم قرن گذشته به وسیله این سازمان انجام شده و اکنون شمه‌ای از آن‌ها به نظر خوانندگان می‌رسد.

هنگامی که دره ۲ آبان ۱۳۰۰ شمسی نیروهای نظامی ایران به صورت یکپارچه درآمدند درارکان حرب (ستاد ارتش) آن زمان چهاررکن و یک شعبه نقشه کشی ایجاد گردید. این شعبه نقشه کشی را بایستی هسته اولی تمام دوایر و ادارات و سازمانهایی دانست که در سالهای بعد یکی بعد از دیگری سیر تکامل خود را پیونده و در نهایت به صورت سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح امروزی درآمده‌اند. شعبه نقشه کشی در ۲ آذر ۱۳۰۴ به موجب حکم ارتش به دایره جغرافیایی ارتش مبدل گردید که خود دارای چهار شعبه بود به این ترتیب:

- شعبه نقشه برداری ؛
- شعبه نقشه کشی ؛
- شعبه ژئودزی ؛
- چاپخانه ؛

به طوری که ملاحظه می‌شود برای دایره جغرافیایی ارتش در آن زمان هیچ نوع تکلیفی در باره انجام تحقیقات و مطالعات جغرافیایی تعیین نشده بود و وظائف قانونی آن به همان نقشه برداری و تهیه و چاپ نقشه محدود می‌گشت. در سالهای اول بعد از رسمی شدن دایره جغرافیایی ستاد ارتش که ریاست آن برعهده سرهنگ حاجی علی رزم‌آرا (سپهبد رزم‌آرای معروف) بود او با ابتکار خود به جمع آوری اطلاعات و تدوین ۲ جلد جغرافیای نظامی پرداخت که نه فقط تا آن زمان نظیر آن

تهیه اولین فرهنگ آبادیهای ایران:

چند سال بعد در زمان ریاست سرتیپ حسینی رزم آرا (سالهای ۱۳۲۷ تا ۱۳۳۲) دایره جغرافیایی ارتش دست به تهیه مجموعه بسیار ارزشی تحت عنوان «فرهنگ جغرافیایی ایران» زد که تا سالها تنها مأخذ و منبع محققان جغرافیا بود و هنوز هم با اینکه حدود چهل سال از انتشار آن می‌گذرد مورد مراجعه قرار می‌گیرد. در آن زمان کشور ما از لحاظ تقسیمات کشوری به ده استان تقسیم می‌شد و به همین سلاخه فرهنگ جغرافیایی ایران هم در ده جلد تدوین شده بود که رویهم رفته ده استان و استان مرکزی را دربرمی‌گرفت. در مقدمه جلد اول آن آمده است که برای جمع آوری اطلاعات درباره مسائل مربوط به موقعیت جغرافیایی، آب و هوا، مذهب، محصول، جمعیت، صنایع و کوچکترین هنر و آثار قدیمه هر آبادی اعم از یک ده کوچک یا یک شهر بزرگ مأموران نظامی به نقاط مختلف کشور (جمعاً در حدود پنجاه هزار بنا بر همان مقدمه) اعزام گردیده و سپس اطلاعات جمع آوری شده توسط شعبه اطلاعات دایره جغرافیایی با اسلوبی نوین و مخصوص به خود که به سهولت مورد استفاده عموم قرار می‌گیرد تنظیم و تدوین و چاپ شده است.

در هر جلد این فرهنگ که مربوط به یک استان بر اساس شماره گذاری متداول آن زمان یعنی از استان یکم تا استان دهم است اسامی آبادیها به ترتیب الفبای آمده و اطلاعات جغرافیایی مربوط بر حسب کوچک و بزرگی آبادیها ذکر شده است (لازم به یادآوری است که جلد یکم فرهنگ مربوط به استان مرکزی یعنی استان بی‌شماره و جلد چهارم آن مربوط به دو استان سوم و چهارم یعنی آذربایجان شرقی و غربی است) در مقدمه هر جلد تعداد شهرستانها و بخش‌ها و دهستان‌ها و آبادیها نیز قید شده است. در آخر هر جلد نقشه‌هایی به مقیاس‌های مناسب ولی بیشتر ۱/۵۰۰۰۰۰

از استان مربوط و نیز از شهرستانهای آن در دو رنگ فراهم آمده که در آن کلیه اطلاعات انسانی با فرهنگی از دید جغرافیایی مانند شهرها و دهات و راهها و حدود سیاسی واحدهای جغرافیایی و بالاخره تمام ناهایی که در متن فرهنگ ذکر شده استهای نام کوهها و عوارض طبیعی ذکر شده است. از مزایای این فرهنگ پر ارزش یکی هم این است که تلفظ اعلام جغرافیایی در یک سیستم یکنواخت آواشناسی با الفبای لاتین در آن ضبط شده و این خصوصیت، مشکلات ناشی از تلفظ‌های نامصحیح بعضی اسامی را تا حد زیادی از میان برده است. بهیچیهی است که کاری به عظمت فرهنگ جغرافیایی ایران آن هم در شرایط خاص زمان تهیه مطالب آن نمی‌توانست خالی از لغزش و نقص باشد و با اینکه در مقدمه‌های تمام مجلدات اظهار ایدئواری شده بود که در چاپهای بعدی نواقص مشهود رفع خواهد شد متأسفانه دایره جغرافیایی ارتش هرگز موفق به تجدید چاپ اصلاح شده فرهنگ نشده از طرفی چون اعتبار و اهمیت اولی کار همواره پایرجا بود و فرهنگ جغرافیایی ایران از لحاظ اطلاعات تغییر ناپذیر جغرافیایی همواره مورد مراجعه و نیاز عمومی بود سازمان جغرافیایی کشور در سالهای قبل از انقلاب اقدام به تجدید چاپ فرهنگ به همان صورت اصلی کرد. علاوه بر این در همان سالهای اول دهه ۱۳۵۰ اداره علمی اطلاعات جغرافیایی سازمان جغرافیایی کشور که زیر نظر استاد فقید دکتر لطف‌الله مقغم پایان‌مصنف اولین «فرهنگ آبادیهای کشور» اداره می‌شد بر اساس اطلاعات جغرافیایی مزبور در مجلدات «فرهنگ جغرافیایی ایران» دو جلد فرهنگ طبیعی دیگر به نام فرهنگ کوههای ایران و فرهنگ رودهای ایران تدوین و به چاپ رساند که در هر دو این فرهنگها گردآورنده «دکتر لطف‌الله مقغم پایان‌مصنف» است (۱۳۵۲، شمس). تهیه و تنظیم اطلاعات و تدوین و چاپ ده جلد فرهنگ جغرافیایی ایران و منضمات آن را باستی دومین خدمت پایدار و پر ارزش اداره جغرافیایی

کار انجام نشده بود بلکه بعدها هم هیچ اثر جغرافیایی به صورت مجموعه کامل به آن وسعت وجود نیامد. در مجموعه کتابهای رزم آرا جلد اول آن تحت عنوان جغرافیای نظامی عمومی و جلد آخر آن شامل نقشه‌ها و ۱۸ جلد بین این دو جلد به ترتیب درباره جغرافیای نظامی شمال خراسان، جنوب خراسان، گرگان و دریای خزر، گیلان و مازندران، آذربایجان خاوری، آذربایجان باختری، کردستان، کرمانشاهان، پشتکوه، لرستان، خوزستان، خلیج فارس، فارس، کرمان، سیستان و بلوچستان و کوبورهای مرکزی و شامل می‌گردید.

نویسنده در مقدمه جلد مربوط به گیلان و مازندران متذکر شده است که به خاطر جمع آوری اطلاعات دست اول، بیشتر از ۱۰۰۰۰ کیلومتر در ایران مسافرت کرده است.

کتابهای جغرافیای نظامی رزم آرا با اینکه با هدفها و مقاصد نظامی تدوین شده بود حاوی فصولی درباره اوضاع طبیعی و آب و هوا و شرح ناهمواریها و شرایط اقتصادی و اجتماعی مناطق مختلف کشور بود که از نظر جغرافیایی و با بینشی که جغرافیدانهای آموزش یافته امروز دارند بی‌اهمیت به نظر می‌رسد و در نتیجه اغلب جغرافیدانان ما با همین نظر به اندامی می‌نگردند در حالی که به نظر این نویسنده کتابهای جغرافیای نظامی رزم آرا مانند همه جلد کتابهای جغرافیای مقبول ایران تألیف شادروان مرحوم مسعود کیهان در زمان خود آثاری بسیار پر ارزش بوده‌اند و این صحیح نیست که آنها را با معیارهای امروزی ارزش بایستی کنیم. از آنجائیکه هدف اصلی رزم آرا در تألیف کتابها آشنا ساختن افسران و افراد نظامی با شرایط سوق الجیشی ایران بوده (نگاه کنید به مقدمه جلد مربوط به گیلان و مازندران) و در آن زمان عبور دادن ستونهای پیاده یا سواره نظام از راه‌های شناخته نشده مطرح بوده است او کلیه راههای نفوذی و به اصطلاح نظامی دهلیزها را بدقت بررسی کرده و مسافت‌های بین نقطه‌ها و هم چنین نقاط بین راهها را از لحاظ گنجایش و جنب افراد عبوری به دقت شرح داده است. او در تمام موارد آمارهایی درباره تعداد تقریبی واحدهای مسکونی، تولید و مازاد غلات و علوفه‌ها (گندم، جو، گاو، یونجه و غیره)، تعداد تقریبی اشخاص و اغانم (گوسفند، گاو، اسب، قاطر، الاغ و شتر) جمع آوری کرده که امروز هم از نظر مقایسه تحولات نیم قرن اخیر در کشور، کاربرد فراوان دارد. علاوه بر این او برآی تمام مجلدات جغرافیای نظامی نقشه‌هایی به مقیاسهای مختلف ولی به صورت بسیار ابتدایی تهیه کرده که در آنها تمام دهلیزهای نفوذی و رشته کوهها مشخص شده است و این نقشه‌ها با تمام ابتدایی بودن هم از لحاظ ارائه تحول فن کار توگرافی در ایران و هم از لحاظ مطالعه نامهای جغرافیایی مخصوصاً در مورد کوهها مفید است. بنابراین ۲ جلد جغرافیایی نظامی رزم آرا را باید اولین اثر مهم جغرافیایی (غیرنقشه‌ای) دایره جغرافیایی ستاد

ارتش به توسعه و پیشرفت علم جغرافیای دانست.

مهمترین و بایدارترین خدمتی که دایره با اداره جغرافیایی ارتش به بسط معلومات جغرافیایی کشور بعمل آورد همانا کارهایی بود که بعد از تبدیل قانونی آن واحد به سازمان جغرافیایی کشور در سال ۱۳۴۷ انجام گرفته است و در رأس آن کارها باید از تهیه فرهنگ آبادیهای کشور نام برد. در سازمان جغرافیایی کشور اداره مخصوصی نام اداره علمی اطلاعات جغرافیایی به وجود آمد که هدف آن عبارت بود از گردآوری اطلاعات گوناگون جغرافیایی، تهیه آرشینو منظم از این اطلاعات و بهره برداری و چاپ و تکثیر و توزیع اطلاعات جغرافیایی به صورت کتب نقشه، جزوه رساله، اطلس و فرهنگ جغرافیایی. در راه تحصیل این هدف وظایف زیر برای اداره علمی اطلاعات جغرافیایی در نظر گرفته شده بود:

- ۱) فرهنگ جغرافیایی کشور
- ۲) اطلس جغرافیایی ایران و جهان
- ۳) گردآوری مستمر اطلاعات جغرافیایی ایران
- ۴) گردآوری مستمر اطلاعات جغرافیایی کشورهای همجوار
- ۵) گردآوری مستمر اطلاعات جغرافیایی در سطح جهانی
- ۶) تشکیل شورای عالی پژوهش نامها و اصطلاحات جغرافیایی (با همکاری فرهنگستان زبان ایران)
- ۷) بروز راد کردن و بازنگری مدارک جغرافیایی و نقشه
- ۸) ایجاد کتابخانه جغرافیایی
- ۹) ایجاد انجمن و مراکز تخصصی
- ۱۰) تشکیل سناریوها و نمایشگاههای جغرافیایی
- ۱۱) تشکیل مؤسسه جغرافیایی
- ۱۲) تشکیل آرشینو مدارک اطلاعات جغرافیایی
- ۱۳) تشکیل آرشینو عمومی و بهیرو
- ۱۴) تدوین جغرافیای مفصل ایران
- ۱۵) تأسیس سرکز عالی آموزش جغرافیای

اولین اقدامی که در راه اجرای مقاصد فوق بعمل آمد تشکیل شورای عالی بند ۶ بود که با مشارکت حدود ۵ نفر از استادان جغرافیای و زبان شناسان دانشگاههای مرکز و محققان جغرافیای و مسئولان ارشد سازمان به وجود آمد (۱۳۴۹ شمسی). این شورا از زمان تأسیس عامل برنامه دهنده و ناظر بر اجرای صحیح و علمی مقاصد ذکر شده بود.

فرهنگ آبادیهای کشور بر اساس نقشه های ۱/۲۵۰۰۰۰

در باره اجرای بند اول یا تهیه فرهنگ جغرافیایی به روشی نو که بعدها رسماً فرهنگ جغرافیایی آبادیهای کشور نامیده شد، و بدون تردید مهمترین و پراورشترین کار جغرافیایی سازمان بود نظر شورای عالی بر این بود که یک بار برای همیشه وسیعترین و متوسطترین مجموعه اطلاعات همه جانبه جغرافیایی ممکن از کلیه آبادیهای مسکون و غیر مسکون به صورت سیستماتیک فراهم گردد تا یک سببانی مطمئنی برای تحلیل و تجزیه مسائل گوناگون جغرافیایی فراهم شده باشد. شورا سپس طرح مفصلی برای اجرا تهیه کرد که در فاصله زمانی کوتاهی به تصویب رسید و به سرورد اجرا درآمد.

اساس طرح مزبور چنین بود که سازمان جغرافیایی کشور عکسهای هوایی گویا شده خود را که بعد از ۱۰ سال تلاش مداوم فراهم شده بود و نیز نقشه های ۱/۲۵۰۰۰۰ ایران را مبنای کار قرار دهد به این ترتیب که در مورد هر یک از ۱۳۴ برگ نقشه به مقیاس فوق که تمامی خاک کشور را می پوشاند و در بعضی از نقشه ها بخشهایی از کشورهای همسایه نیز مشاهده می شود مطالعات جامع آن هم به وسیله افراد شایسته و آموزش دیده بعمل آورد و بر اساس آن مطالعات برای هر برگ با در مورد نواحی کم جمعیت و مناطقی مرزی برای هر چند برگ نقشه کتابی جداگانه تحت عنوان فرهنگ جغرافیایی آبادیهای کشور تنظیم و تدوین کرده به چاپ رساند. انتخاب برگ های نقشه ۱/۲۵۰۰۰۰ هم بجای فرهنگ استانی گذشته در آن زمان بیشتر به این ملاحظه بود که در اثر تغییرات اداری ناشی از مقررات ناظر بر تقسیمات کشوری از ارزش مطالعات انجام شده کاسته نشود.

در اجرای طرح مورد بحث به موازات تدارک تجهیزات لازم برای مطالعات صحرائی (توپوگرافیک، راننده، لوازم کامل زندگی صحرائی، دوربین فیلم برداری و عکس برداری، ضبط صوت و رادیو و امثال آن) هم به مقدار لازم برای استفاده مستمر در هر گروه) شورا بر شناسنامه مابندی به عنوان شناسنامه آبادی در حدود ۲۰ صفحه و شاسل حدود یکصد سؤال تهیه کرد که در دهها هزار نسخه چاپ و آماده بهره برداری قرار گرفت. علاوه بر این حدود ۴۰ نفر از دانشگاران لسانشناسهای جغرافیای و زبان شناسی به منظور اجرای طرح، استخدام شده و تحت آموزش مخصوص قرار گرفتند. بعد از اجرای این مقدمات بود که گروههای تحقیقاتی در هر مورد به سرپرستی یک افسر اشدو با یک کمک خدماتی چندین سر باز و درجه دار عازم محل گردیدند و بعد از انجام مأموریتی که ممکن بود آنها به طول انجامد با شناسنامه های آبادی تکمیل شده و عکس و فیلم و نوار ضبط شده فراوان به سرکز مراجعت می کردند.

از آن پس کار تجزیه و تحلیل و استخراج اطلاع از شناسنامه های بر شده به وسیله کارشناسان فنی آموزش یافته آغاز می گردید. گزارشهای آماده شده چندین بار از نظر دقت و صحت مورد بررسی و کنترل قرار می گرفت و پس از حصول اطمینان از صحت و دقت بدست متعبدیان چاپ می رسید و از دست آنها به صورت جلدی از فرهنگ جغرافیایی آبادیهای کشور از طبع خارج می گردید.

در ابتدای امر و در طرح اولی، زمان اجرای طرح ده سال در نظر گرفته شده بود و تا قبل از انقلاب شوکوهند اسلامی تنها یک جلد آزمایشی از فرهنگ جغرافیایی آبادیهای کشور از چاپ خارج شده بود. در سالهای اول انقلاب اسلامی به علل قهری و اجتناب ناپذیر، اجرای طرح دچار قرت گردید ولی با عادی شدن تدریجی شرایط انجام مراحل معوقه طرح از سر گرفته شد به طوری که هم اکنون هم کارمندان و مأموران وظیفه شناس سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح در گوشه و کنار کشور مشغول جمع آوری اطلاعات و تکمیل شناسنامه ها هستند.

وضع فعلی اجرای این طرح عظیم به صورتی است که سر نقشه مشا هده می شود. از مجموع ۱۳۴ برگ نقشه که تمام کشور را در بر می گیرد ۳۸ برگ یا ۲۸ درصد تا کنون به چاپ رسیده است. مطالعات مقدماتی در باره ۳۳ برگ نقشه یا ۲۴ درصد به عمل آمده و هم اکنون مراحل بعدی استخراج اطلاعات تنظیم کتابها به صورت نهایی از مطالعات مربوط به این ۳۳ برگ در دست اقدام است. از مجموع کار این طرح تنها انجام کارهای صحرائی مربوط به ۳۸ برگ یا ۲۸ درصد مانده است که آن هم به احتمال قوی تا پایان سال آینده انجام خواهد شد و در آن هنگام است که سازمان جغرافیایی نیروهای مسلح عظیمترین اثر جغرافیایی یعنی فرهنگ کامل آبادیهای ایران را به نفع محققان در این علم و دیگر علاقه مندانش به جامعه تقدیم خواهد کرد.

در زمینه های دیگر از برنامه هایی که برای اداره علمی مطالعات جغرافیایی

مآخذ و منابع

- ۱) رزم آرا، حاجی علی، جغرافیای نظامی ایران در ۲۰ جلد، تهران
- ۲) رزم آرا حسینی، فرهنگ جغرافیایی ایران در ۱۰ جلد، تهران
- ۳) سازمان جغرافیایی کشور، تاریخچه سازمان جغرافیایی کشور، تهران، ۱۳۵۵
- ۴) کتبی، محمدحسن، جغرافیا در ایران از دارالفنون تا انقلاب اسلامی، مؤسسه چاپ و انتشارات آستان قدس رضوی، مشهد، ۱۳۹۷

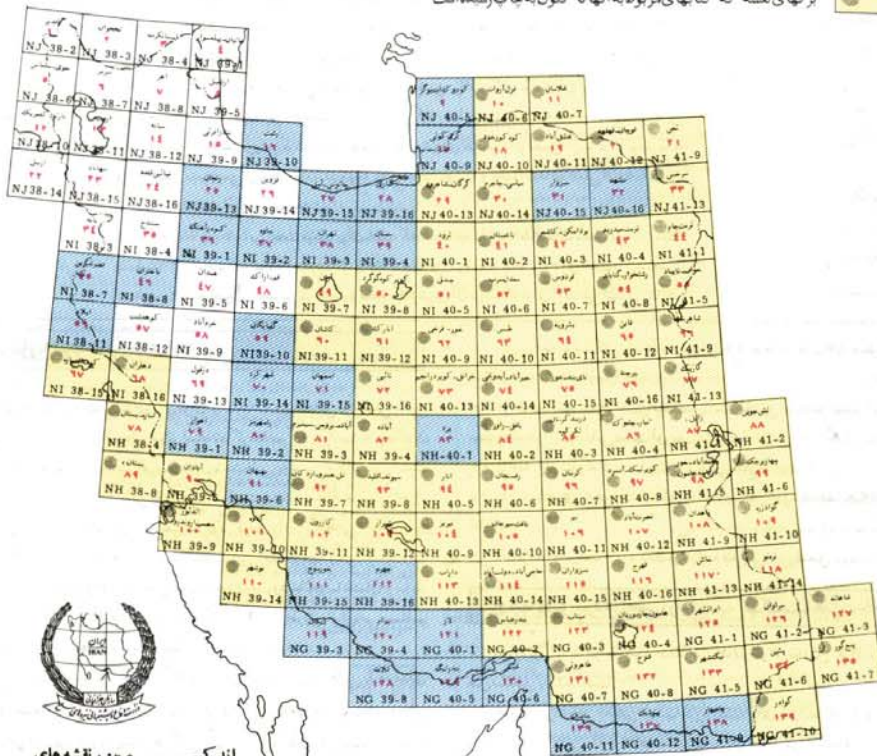
در نظر گرفته شده بود باید از تشکیل آژیسوی یاد کرد که هم اکنون دهها هزار شناسنامه آبادیهای کشور همراه با انواع نقشه ها و عکسها و پرونده های گوناگون مشحون از اطلاعات جغرافیایی در آن نگاهداری می شود. در خاتمه باید متذکر شد که در کتابخانه سازمان جغرافیایی که تعداد کتابهای آن زیاد نیست متون جغرافیایی و اطلس ها و اسناد بسیار معتبری جمع آمده که می تواند مرجع برارزشی برای مدرسان و محققان جغرافیا به شمار آید.

جمهوری اسلامی ایران

برگهای نقشه که اطلاعات درباره آنها جمع آوری شده است.

برگهای نقشه که کتابهای مربوط به آنها تا کنون به چاپ رسیده است

اندکس ..... ۱:۲۵ نقشه های

فرهنگ آبادیهای کشور جمهوری اسلامی ایران